

فصلنامه مطالعات حقوق

Journal of Legal Studies

شماره سی ام، بهار ۱۳۹۸، صص ۲۹-۳۹

ISSN: (2538-6395)

شماره شاپا (۲۵۳۸-۶۳۹۵)

سیاست جنایی تقنینی ایوان در قبال کنترل جمعیت در فقه و حقوق

فاطمه محمدی پاک^۱، علی بابامیر ساطھی^۲، حسین جمالی ارمندی^۳

۱. مدرس دانشگاه علمی کاربردی واحد ترددگان، ایران

۲. مدرس دانشگاه علمی کاربردی واحد ترددگان، ایران

۳. مدرس دانشگاه علمی کاربردی واحد ترددگان، ایران

چکیده

جمعیت ایران پس از دهه ۲۰، به دلیل افزایش مرگ و میر با کاهش جدی جمعیت مواجه بود، اما در دوره زمانی بین سال‌های ۱۳۶۰ - ۱۳۳۰ با رشد شتابان جمعیت مواجه گردید. به طوری که میانگین رشد سالانه جمعیت در این چهار دهه، به رقمی حدود ۳ درصد افزایش یافت. این رشد طبیعی سالانه جمعیت ایران هر ۲۰ سال دو برابر و در طول یک قرن، بیش از شانزده برابر شود. به عبارت دیگر این تحولات باعث شد رشد طبیعی سالانه جمعیت ایران در فاصله سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ به رقم ۳/۲ درصد افزایش یابد. همین امر موجب شد که سیاست‌های تعدیل رشد جمعیت از طریق تشویش و ترغیب برنامه‌های تنظیم خانواده و کاهش سطح زادوولد و باروری در کشور گرفته شود. تداوم این سیاست موجب شد که طی سال ۶۵ تا ۸۴ سطح باروری در ایران با سرعتی استثنای در سطح بین‌المللی کاهش یابد. در ایران سیاست‌های جمعیتی مبتنی بر تنظیم خانواده طی دو مرحله به اجرا گذاشته شد. ابتدا پیش از انقلاب و از سال‌های ۱۳۴۱ برای اولین بار دولت به مسائل جمعیتی توجه کرد. در برنامه‌ی سوم عمرانی، مسئله جمعیت مورد توجه قرار گرفت. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مدت کوتاهی برنامه‌های تنظیم خانواده به بوته فراموشی سپرده شد نتیجه این امر، افزایش سریع موالید و رشد جمعیت بود. اما در سال‌های پس از جنگ تحملی و از سال ۱۳۶۸ این موضوع مجدداً در دستور کار قرار گرفت.

واژه‌های کلیدی: سیاست جنایی، کنترل جمعیت، فقه امامیه و تحلیل حقوقی

مقدمه

با توجه به اینکه تا اوایل قرن بیستم رشد جمعیت در میان مسلمانان ناچیز بوده است، بحث کنترل جمعیت و سیاست‌های جمعیتی در سطح ملی (به صورت کلان) وجود نداشته است. مباحث کنترل موالید و جلوگیری از باروری و عزل بیشتر در قالب مسائل فردی و مسائلی نظیر تعیین تکلیف شرعی و فقهی و جواز شرعی آن مطرح بوده است. با ورود به قرن بیست و توسعه دانش بهداشت و علوم پزشکی و کنترل مرگ‌ومیرها و افزایش حجم جمعیت جهان، مسئله‌ای کنترل موالید و سیاست‌های جمعیتی در سطح کلان مطرح گردید و بسیاری از دولت‌ها این مسئله را به عنوان یک ضرورت در دستور کار سیاست‌های ملی خود قرار دادند. از این زمان به بعد که با فقه سیاسی شیعه در مورد سیاست‌های جمعیتی در سطح کلان به عنوان یک مسئله که فقه سیاسی باید پاسخ مناسبی برای آن داشته باشد - مواجه می‌شویم. در خصوص تنظیم خانواده، اگرچه مباحث مربوط به عزل و مسائل کلی آن در رساله‌های علمیه به چشم می‌خورد، اما به نظر می‌رسد که هیچ حکم عمومی در خصوص آن مسئله تا اینجا از ۱۳۹۰ وجود ندارد (معتمدی، ۱۳۹۴: ۴۱).

مسئله تا حدی ناشی از این واقعیت است که تا این زمان هیچ بحث رسمی توسط دولت‌ها (کشورهای شیعه نظیر ایران، لبنان و عراق) صورت نگرفته است و بنابراین ضرورتی برای پرداختن به آن وجود نداشته است. با پیروزی انقلاب اسلامی و تشکیل حکومت دینی، ضرورت برنامه‌ریزی جمعیتی و سیاست‌های کلان و تنظیم خانواده احساس گردید. علما و فقهاء شیعه عده‌ای موافق و عده‌ای مخالف کنترل موالید هستند. سیاست جنایی ایران هیچ گاه یک جهت‌گیری مشخص در زمینه افزایش، کاهش یا تعدیل جمعیت نداشته. قوانین و مقررات ناظر بر تنظیم جمعیت، صرفاً یکی از عوامل اجتماعی مؤثر بر تنظیم نرخ رشد جمعیت به شمار می‌آید و عوامل فراوان دیگری مانند عوامل اقتصادی، اجتماعی، نگرش‌های فرهنگ و همچنین وضعیت محیط‌زیست و منابع طبیعی نیز در کاهش یا افزایش این نرخ مؤثرند. این پژوهش بر این مبنای استوار است که هرچند، نیازمند ثبات در این زمینه است؛ ولی الزاماً نمی‌توان پذیرفت نظام حقوقی، عامل اصلی در نرخ رشد جمعیت قلمداد می‌شود. به طور کلی اولین سیاست کنترل جمعیت در ایران قبل از انقلاب بوده است. مباحث کنترل موالید و جلوگیری از باروری و عزل هم تا اوایل قرن بیستم در سطح ملی مطرح نبوده است.

نوع پژوهش در این پایان نامه به لحاظ هدف کاربردی است. منظور از تحقیق کاربردی، پژوهشی است که با استفاده از نتایج بنیادی به منظور بهبود و به کمال رساندن رفتارها و روش‌ها، ابزارها، وسایل، تولیدات ساختارها و الگوی مورد استفاده جوامع انسانی انجام می‌شود. این پژوهش نیز با توجه به مباحث مطرح شده و شناسایی خلاء‌ها و کمبودهای قوانین یک پژوهش کاربردی به شمار می‌آید.

تنظیم خانواده

واژه «تنظيم» در لغت به معنی ترتیب و آراستگی، استحکام و ترتیب دادن است (دهخدا، ۱۳۴۴: ۶)؛ به کلیه کسانی که به طور مستمر در یک واحد جغرافیایی (کشور، استان، شهرستان، شهر و یا روستا) به صورت خانوار و خانواده زندگی می‌کنند، «جمعیت» گفته می‌شود (کاظمی پور، ۱۳۸۸، ص. ۳). اما در موضوع «کنترل جمعیت» و «تنظيم خانواده» توجه به این نکه ضروری است که آنها را باید از یکدیگر تفکیک کرد. «کنترل جمعیت» به مباحث کلان افزایش جمعیت و پیامدهای اجتماعی و اقتصادی آن می‌پردازد و «تنظيم خانواده» افزایش موالید را عمدتاً از نظر فردی و در سطح خانواده، مورد توجه قرار می‌دهد. معمولاً این مفهوم دارای بار معنایی مثبت بوده و به اراده خانواده‌ها برای انتخاب زمان مناسب فرزنددار شدن، رعایت فاصله زمانی، آینده نگری و برنامه‌ریزی اشاره دارد. از این‌رو هدف اصلی تنظیم خانواده بهداشت، رفاه، زندگی بهتر و آینده‌های پُربارتر است و این مفهوم لزوماً به معنای کاهش فرزندان نخواهد بود. بلکه مقصود اصلی آن برنامه‌ریزی و رعایت فاصله منطقی میان آنها است (معتمدی، ۱۳۹۴: ۱۲)

کنترل موالید

مفهوم کنترل یا تحديد مواليد در مقیاس یک کشور عبارت است از مداخله دولت در جهت تشویق خانواده‌ها برای به دنیا آوردن کودکانی که تعدادشان کمتر از نسل‌های پیشین باشد (طلعی، ۱۳۸۸: ۱۲). اصطلاح کنترل موالید نخستین واژه‌ای است که برای مسئله مورد بحث توسط «مارگارت سانجر» آمریکایی ابداع شده است. پس از اصطلاح ابداعی مارگارت سانجر، اصطلاحاتی نظیر تنظیم خانواده، پدر و مادر برنامه‌ریزی‌شده، پدر و مادر مسئولیت پذیر، پدر و مادر شدن از روی اختیار، پیشگیری، تنظیم باروری و کنترل باروری ابداع شده است که البته هر یک از این اصطلاحات به منظور و هدف خاصی به کار گرفته شده است. (معتمدی، ۱۳۹۴: ۸۵)

کنترل جمعیت

منظور از کنترل جمعیت در انسان، ایجاد تغییری عاملانه و ساختگی در نرخ رشد جمعیت انسان است. از نظر تاریخی، کنترل جمعیت انسانی از طریق محدودسازی نرخ زایش، و معمولاً به دستور دولت صورت گرفته است. تا به امروز، کنترل جمعیت انسانی به عنوان یک واکنش به عواملی نظیر سطح بالا یا رو به افزایش فقر، نگرانی‌های زیستمحیطی، دلایل مذهبی و دینی، و جمعیت بیش از اندازه صورت گرفته است. در حالی که کنترل جمعیت می‌تواند شامل اقداماتی باشد که زندگی انسان‌ها را با دادن کنترل بیشتر به آن‌ها بر روی تولیدمثل شان بخوبد بخشند، برخی برنامه‌ها این معیارها را نوعی سوءاستفاده می‌دانند (تاجیک خاوه، ۱۳۹۶: ۵۲).

سیاست تقینی جنایی تنظیم جمعیت

در دهه‌های گذشته، قوانین و مقررات بسیاری در ارتباط با تنظیم جمعیت در ایران تصویب شده که می‌تواند یانگر رویکرد سیاست تقینی کشور به موضوع جمعیت باشد. سیاست تقینی ایران هیچ گاه یک جهت‌گیری مشخص در زمینه افزایش، کاهش یا تعدیل جمعیت نداشته و قوانین و مقررات ناظر بر تنظیم جمعیت، صرفاً یکی از عوامل اجتماعی مؤثر بر تنظیم نرخ رشد جمعیت به شمار می‌آید و عوامل فراوان دیگری مانند عوامل اقتصادی، اجتماعی، نگرش‌های فرهنگی و همچنین وضعیت محیط زیست و منابع طبیعی نیز در کاهش یا افزایش این نرخ مؤثرند (تهرانی، ۱۳۹۴: ۸۵).

مبانی فقهی کنترل جمعیت

در زمینه افزایش جمعیت روایات زیادی در منابع دینی نقل شده است. در این میان، برخی از آنها دارای اطلاق و شمول نسبت به شرایط گوناگون است و اختصاص به زمان خاصی ندارد.

۱- روایاتی که تشویق به افزایش فرزندان می‌کنند. مانند: **قالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): أَكْثِرُوا الْوَكَدَ أَكْثِرُ يَكْمُمُ الْأَمْمَةَ**؛ فرزندان خود را زیاد کنید تا فردا به واسطه (کثرت) شما بر دیگر امم افتخار نمایم.

۲- روایاتی که فضیلت فرزندان را بیان می‌کنند، مانند:

الف- ابا عبدالله (ع): ان اولاد المسلمين موسومون عند الله شافع مشفع؛ فرزندان مسلمانان ایشانند که در نزد خدای عزوجل موسوم‌اند به درخواست کننده که درخواستش قبول می‌شود

ب- البنات حسنات و البنون نعمۃ: دختران حسنہ اند و پسران نعمت وسائل الشیعه (کتاب نکاح، ابواب احکام اولاد، ب، ۵، ح ۷)

ج- پیامبر (ص): من مولود بولد فی امتی احب الی ما مطلعت عليه الشمس؛ یک مولود از امت من برایم بهتر است از آنچه خورشید بر او می‌تابد. (مستدرک الوسائل ۱۵۳/۱۴)

۳- روایاتی که ترغیب به ازدواج و تشکیل خانواده می‌کنند: دلالت اینگونه روایات براین اساس است که معمولاً ازدواج، فرزند آوری را به دنبال دارد و اگر فرزند کم مورد تاکید شارع بود باید در کنار تشویق به ازدواج پرهیز از فرزند زیاد مورد تاکید قرار می‌گرفت مانند:

الف - عن النبي ص: ما بنى بناء في الإسلام احب الى الله من التزویج. (الفقيه ۳۸۳/۳) در اسلام بنای نزد خداوند محبوب تر از ازدواج ساخته نشده است

ب - عن النبي ص: اتخدوا الاهل فانه ارزق لكم (الفقيه ۳۸۳/۳) زن بگیرید(فرزنددار شوید) که برایتان برای جلب روزی بهتر است.

۴- روایاتی که استجواب ازدواج با زن زایا و ولود را بیان می‌کنند: دلالت این دسته از احادیث مانند روایات گروه پیشین است

الف- عن النبي (ص): تزوجوا بکراً ولوداً ولا تزوجوا حسناء جميلة عاقراً فأنى أباها يكمل الام يوم القيمة. (وسائل الشيعة، ج ۲۰/۵۴) پیامبر اکرم (ص): با زنان باکره و زایا ازدواج کنید. و با زنان زیبا و عقیم ازدواج نکنید. حقیقتاً من به امت‌های دیگر بواسطه شما امت می‌باشد می‌کنم روز قیامت.

ب- قال النبي (ص) لرجل: تزوجها سوداء ولودا و لا تزوجها جميله حسناء عاقرا... اما علمت ان الولدان تحت العرش يستغفرون لابائهم. (وسائل الشيعة، ج ۲۰/۵۴) پیامبر اکرم (ص): با زنان زشت روی(سیاه) و زایا ازدواج کن. و با زنان زیبا و عقیم ازدواج نکن. مگر نمیدانی که فرزندان زیر عرش الهی برای والدین خود استغفار می‌کنند.

به مقتضای احادیث، قاعده و اصل اولی مطلوب بودن فرزند آوری و کثرت نسل است. با توجه به مطالب بیان شده و از مجموع روایات و ادله شرعیه این نتیجه به دست می‌آید که دین اسلام و اهل بیت عصمت و طهارت (ع) نسبت به تکثیر اولاد در همه زمان‌ها اهتمام داشته و این چنین نبوده که این اهتمام مختص به زمانی باشد که مسلمانان در قلت باشند؛ زیرا تعابیر واردہ در روایات به عنوان یک قضیه حقیقیه و به عنوان یک سیاست دائمی و همیشگی دین مطرح است.

جمع‌بندی

سیاست‌های کنترل جمعیت، به سیاست‌هایی گفته می‌شود که بر کاهش میزان موالید یا رشد جمعیت توجه دارد. مبحث کنترل جمعیت، از مباحث مهمی است که از چند سال پیش در جمهوری اسلامی ایران با مخارج سنگین و نگرشی کاملاً یکطرفه توسط عده‌ای خاص دنبال می‌شود و کلیه مجاری قانون گذاری، اجرایی و بخش عمده تبلیغات کشور را به دنبال خود می‌کشاند. متولیان این امر، با انحصاری کردن این مقوله در حیطه اقتدار خود و ارائه آمارها و اطلاعات قابل تشکیک، تلاش می‌کنند افکار عمومی را به همان جهتی سوق دهند که خود می‌خواهند و متأسفانه تاکنون در این زمینه پیشرفت‌هایی هم داشته‌اند. عوارض این نگرش یک سویه و حاکمیت آن بر همه شئون، به تدریج در حال ظاهر شدن است و اگر با آن مقابله نشود، مشکلات فراوانی به وجود خواهد آورد.

سیاست کنترل جمعیت که با توصیه کشورهای غربی و با حمایت سازمان‌های بین‌المللی در ایران اجرا شد، امروزه باعث تهدید نسل شیعه شده است و نرخ رشد جمعیت ایران را به $1/3$ درصد کاهش داده که می‌تواند زنگ هشداری برای افق چشم انداز آینده کشور تلقی گردد.

گسترش فرهنگ رفاه زدگی و ادعای دفاع از حقوق برابر زن و مرد، از عوامل مهمی است که بحث اکتفا به حداقل فرزندآوری را ترویج کرد. هر چند عواملی مثل اشتغال مادران و کشاندن آنان به صحفه‌های فعالیت اجتماعی و ترک خانه و تبلیغات نادرست در مورد سیاه نشان دادن فرزندآوری و خطرات بهداشتی و اقتصادی که می‌تواند برای خانواده و جامعه در پی داشته باشد، در روی آوردن خانوارهای ایرانی به سیاست کنترل جمعیت دامن زده است. از این رو، امروزه که خطرات تحدید نسل و کنترل آن مشخص

شده، لازم است تا با حمایت از خانواده‌های ایرانی و آگاه سازی آنان از اهداف دشمنان، زمینه‌های گذار از این تهدید اجتماعی و ملی را فراهم آوریم.

سیاست جنایی هر کشوری بسته به نظام سیاسی آن کشور و همچنین نظام حقوقی و دیدگاههای اندیشمندان حقوقی آن بسته به آداب و فرهنگ حاکم بر جامعه متفاوت است. از این رو به موازات تفاوت اندیشه‌ها، فرهنگ‌ها و نظام سیاسی حاکم، در بحث سیاست جنایی نیز تفاوت‌هایی بین نظام‌های مختلف ایجاد شده است. دانشمندان در این رشته به جهت سهولت مطالعه اقدام به تقسیم بندهی مدل‌های مختلف بر مبنای اشتراک در برخی شاخص‌ها نموده‌اند.

سیاست جنایی از اوایل دهه ۱۳۷۰ میلادی پس از فترت ناشی از جنگ جهانی دوم و و قایع آن جنگ و و قایع جنایتکارانه آن علیه بشریت، دوباره مورد توجه دانشمندان و استادان حقوق کیفری و جرم‌شناسی قرار گرفت و عمدتاً با آثار مارک آسل در چهار چوب جنبش دفاع اجتماعی که بر آنسان نگری سیاست جنایی تکیه می‌کرد گسترش یافت. اصطلاح سیاست جنایی بعنوان یک رشته مطالعاتی اولین بار توسط دانشمند آلمانی «فوئر باخ» در کتاب حقوق کیفری او که در سال ۱۸۰۳ میلادی چاپ و منتشر گردید استفاده شده است. این دانشمند آلمانی در خصوص ارائه تعریفی از سیاست جنایی معتقد است که «سیاست جنایی مجموعه شیوه‌ها سرکوبگرانه‌ای است که دولت با توصل به آنها علیه جرم و اکنش می‌دهد» تعریف باخ، مفهوم مخصوصی از سیاست جنایی بوده و در حقیقت بیانگر همان سیاست کیفری است. در نظر وی سیاست جنایی مبنی بر شیوه‌های قهرآمیز و تنبیه‌ی و رسمی بوده و تنها علیه جرم بکار بسته می‌شود. البته همین معنا و برداشت از سیاست جنایی مورد نظر بعضی از نویسندهای معاصر نیز هست، با این وجود امروزه مشاهده می‌کنیم که سیاست جنایی هم از حقوق کیفری و هم از جرم‌شناسی جدا شده و معنی و مفهوم مستقل به خود گرفته است. البته اگر تعریف آقای فوئر باخ را بعنوان معیار در نظر بگیریم و آن را بسط دهیم، می‌توانیم بگوییم که سیاست جنایی شامل مجموعه روش‌هایی می‌شود که اجتماع با توصل به آنها پاسخ به پدیده مجرمانه را سامان می‌بخشد. بدین ترتیب سیاست جنایی متادف با جنبه‌های نظری و عملی به اشکال مختلف کنترل اجتماعی و انحراف متجلی می‌شود. دیگر دانشمند آلمانی و از بنیانگذاران اتحادیه بین المللی حقوق کیفری (فون لیست) در تعریف سیاست جنایی می‌گوید: «مجموعه منظمه اصولی که دولت و جامعه با توصل به آنها به مبارزه علیه بزه و بزهکاری پرداخته و آنرا سازماندهی می‌نمایند» به نظر وی برای تشخیص سیاست جنایی دو نکته را می‌توان مد نظر داشت از یک سو پیشگیری اجتماعی با هدف حذف کامل یا محدود ساختن شرایط اجتماعی جرم و از سوی دیگر مبارزه علیه بزهکاری خاصی که مرتكب جرم شده است. استاد فرانسوی دیگری به نام «دون دیو دووایر» سیاست جنایی را یک هنر می‌داند که موضوع آن کشف شیوه‌های مبارزه علیه جرم است. بدین ترتیب طرز تفکر و نگاه حقوقدانان حقوق جزا تا اواسط سده بیستم با تکیه بر مفهوم مخصوص سیاست جنایی، مبتنی بر این است که سیاست جنایی شامل همه شیوه‌هایی که دولت علیه بزهکاری در اختیار داشته و به اجرا می‌گذارد

نیست. در این مفهوم امر پیشگیری که از و ظایف دولت است خارج از سیاست چنایی قرار می‌گیرد، زیرا پیشگیری به هر میزان موثر واقع شود موجب محو کامل پدیده مجرمانه نیست و با ظهور این پدیده و ظیفه دوم دولت که دقیقاً شامل سیاست چنایی آن می‌شود، یعنی به و اکنش تنبیه و سرکوبگرانه عليه جرم اعمال می‌گردد. با ظهور مکاتب فلسفی کیفری پس از جنگ جهانی دوم و حضور دانشمندان زیادی در خلال این مکاتب، مفهوم سیاست چنایی دچار تحول گشته و از مفهوم مضيق به سمت مفهوم وسیع در حرکت قرار گرفت. مارک آنسل یکی از این دانشمندان است که به عقیده او سیاست چنایی علاوه بر جرم بعنوان یک مفهوم قانونی و سرکوبی و مجازات بزهکاری با ابزارها و نظام کیفری، به انحراف و کژروی به عنوان یک مفهوم اجتماعی نیز می‌پردازد و توجه زیادی به پیشگیری از جرم دارد. تکیه سیاست چنایی توین و در مفهوم وسیع به استفاده از تمامی روش‌ها و ابزارها خصوصاً روش‌های مبتنی بر جبران خسارت و میانجیگری به جای استفاده صرف از روش‌های سرکوبگر و استفاده از مشارکت اجتماعی در مبارزه و پیشگیری از بزهکاری می‌باشد. در ادامه فرآیند تحول مفهوم سیاست چنایی، دانشمند فرانسوی، می‌ری - دلماس مارتی استاد دانشگاه پاریس، با در نظر گرفتن تحولات کمی و کیفی که در دهه های اخیر در انواع جرایم و نحوه مبارزه با آنها پدید آمده است و با تجدید نظر در تعریف فوثر باخ آلمانی، تعریف موسوعی از سیاست چنایی ارائه می‌دهد. به نظر ایشان «سیاست چنایی شامل مجموعه روش‌هایی می‌شود که هیات اجتماع با توصل به آنها پاسخ‌های به پدیده مجرمانه را سازمان می‌بخشد. بدین ترتیب سیاست چنایی متراffد با جنبه‌های نظری و عملی اشکال مختلف کنترل اجتماعی (جرائم و انحراف) متجلی می‌شود. بدیهی است حقوق کیفری در این دیدگاه مانند هسته اصلی با محل قوى فشار و تنش و نیز بزرگترین قابلیت رویت در سیاست چنایی، حضور بسیار محسوسی خواهد داشت. لیکن ابزارهای کیفری در قلمرو سیاست چنایی دیگر تنها نیستند، بلکه حول آنها شیوه‌های دیگر کنترل اجتماعی از نوع غیر کیفری مانند ضمانت اجراهای اداری غیر سرکوبگر، (پیشگیری، جبران و ترمیم خسارت، میانجیگری) و گاه حتی غیر دولتی (شیوه‌های سرکوبگر افراد شبه نظامی خصوصی، اقدام‌های اعتراضی از نوع اقدامات سازمان عفو بین الملل) وجود دارد.».

فهرست منابع و مأخذ

— قرآن کریم

- ابن خلدون، (۱۴۰۸) تاریخ ابن خلدون، تحقیق خلیل شحاده، بیروت، دار الفکر، ط الثانیه، ج ۱
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، (۱۴۱۹) تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)، بیروت: دار الكتب العلمیة، منتشرات محمد علی بیضون، چاپ اول. ج ۸
- ادیب، مریم، (۱۳۹۰) تربیت دینی کودک و نوجوان، تهران: نشر مؤسسه فرهنگی منادی تربیت، چاپ چهارم
- آلوسی سید محمود، (۱۴۱۵) روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول. ج ۱
- بغوى حسین بن مسعود، (۱۴۲۰) معالم التنزیل فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول. ج ۱
- بیضاوی عبدالله بن عمر، (۱۴۱۸) أنوار التنزيل و أسرار التأویل، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول. ج ۱
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۵)؛ تفسیر تسنیم، ویرایش: سعید بند علی، قم: نشر اسراء، چاپ اول. ج ۱۱
- جوکار، محبوبه؛ (۱۳۹۳)، «مدرنیته تغییر سبک زندگی و کاهش جمعیت در ایران» پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، شماره ۲. صص ۳۹-۶۹
- چیذری، زهرا، سیاست‌های غرب در کاهش جمعیت کشورهای مسلمان، پایگاه تبیینی تحلیلی برهان، مرداد ۱۳۹۲، کد مطلب: ۵۶۱۳
- حسینی طهرانی، سید محمد حسین (۱۳۴۵)؛ کاهش جمعیت ضربه ای سهمگین بر پیکر مسلمین، مشهد: مؤسسه ترجمه و نشر دوره علوم و معارف اسلامی
- حلم‌سرشت، پریوش، (۱۳۷۸)؛ جمعیت و تنظیم خانواده، تهران: نشر چهره، چاپ دوازدهم
- زنجانی، حبیب الله و دیگران (۱۳۷۸)؛ جمعیت، توسعه و بهداشت باروری، تهران: نشر و تبلیغ بشری، چاپ پنجم
- سالاری مقدم، مریم (۱۳۸۴)؛ مادران شاغل و تربیت فرزند، پایان نامه سطح ۲، مشهد: مؤسسه علمی - پژوهشی مکتب نرجس علیه السلام
- سبحانی نیا، محمد، (۱۳۹۱)؛ «تحدید خانواده، تهدید جامعه»، ره توشه راهیان نور، شماره ۱، صص ۲۵-۵۰
- سیوطی جلال الدین، (۱۴۰۴) ق) الدر المثور فی تفسیر المأثور، قم: کتابخانه آیت الله موعشی نجفی، ج ۱
- شکری، فرزانه؛ شجاع نوری، فروغ الصباح، (۱۳۹۲) چالش‌های روش‌شناختی و معرفی در پژوهش‌های موجود جمعیتی، معرفت سال ۲۳، شماره ۱۸۹، صص ۵۹-۷۱

- طباطبائی سید محمد حسین، (۱۴۱۷ق) المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ج. ۲.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش) مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ سوم. ج ۱۰ و ۲.
- فخرالدین رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰ق) مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربي، چاپ سوم. ج ۵.
- فولادی، محمد، (۱۳۹۰) «تأملی بر سیاست کنترل جمعیت؛ آثار و پیامدهای آن»، معرفت فرهنگی اجتماعی، شماره ۹، صص ۱۵۳-۱۸۰.
- قدسی، علی محمد، بلاطی اسماعیلی، عیسی زاده سعید (۱۳۹۰)، «بازدارندها و تسهیل کننده‌های اقتصادی، اجتماعی طلاق»، مجله مطالعات راهبردی زنان شماره ۵۳
- فرائی محسن، (۱۳۸۳ش) تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درمنهای از قرآن، چاپ یازدهم. ج ۱
- فرشی سید علی اکبر، (۱۳۷۷ش) تفسیر احسن الحديث، تهران: بنیاد بعثت، چاپ سوم. ج ۱
- قرطی محمد بن احمد، (۱۳۶۴ش) الجامع لأحكام القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ اول. ج ۷
- کاظمی، ابوالفضل، شاهزادی، مهدوی، (۱۳۹۲) الگوی جمعیتی خانواده بر مبنای سبک زندگی اسلامی، مجموعه پژوهشات برگزیده هفتمین همایش بین المللی پژوهش‌های قرآنی، جلد دوم
- کتابی، احمد، (۱۳۷۷ش)، درآمدی بر اندیشه و نظریه‌های جمعیت‌شناسی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ چهارم
- کلاتری، صمد و ستار صادقی ده چشممه، (۱۳۸۵)، «برآورد و مقایسه چند شاخص جمعیتی در ایران و برخی کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه»، فصلنامه جمعیت، شماره ۵۵-۵۶، صص ۱۳۳-۱۵۰
- محسن پور، بهرام، (۱۳۸۲ش) پروتکل دانشواران یهود، تهیه و تنظیم: سیدحسین نجفی یزدی، قم: ناظرین، چاپ اول
- مراغی احمد بن مصطفی، (۱۳۸۵ش) تفسیر المراغی، بیروت: دار احیاء التراث العربي. ج ۲، ۱۱
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰ش)، خاتمتیت، تهران: صدرا
- مکارم شیرازی ناصر (۱۳۷۴ش)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامية، چاپ اول. ج ۲، ۶۰ و ۱۲
- مهرگان، نادر و روح الله رضائی، (۱۳۸۸ش)، «اثر ساختار سنی جمعیت بر رشد اقتصادی «پژوهش‌های نوری، حسین، (۱۴۰۷ق) مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل بیت. ج
- ابن طاووس، علی بن موسی، (۱۳۸۰) الملحم و الفتنه فی ظهور الغائب المنتظر (عجل الله فرجه)، قم: الشیف الرضی
- بهنام، جمشید، (۱۳۴۱)، جمعیت‌شناسی عمومی، تهران: دانشگاه تهران
- تقی، نعمت‌الله، (۱۳۷۸)، جمعیت و تنظیم خانواده، تبریز: جامعه پژوهه دانیال

- تقوی، نعمت‌الله، (۱۳۷۹)، مبانی جمیعت شناسی، تبریز: جامعه پژوهه داییال
- حرّ عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل الیت علیهم السلام
- حقدار، علی اصغر، (۱۳۷۴)، نقش زمان و مکان در احکام، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
- حکیمی، حسین، (۱۳۸۰)، الحیا، قم: انتشارات دلیلنا.
- حسینی طهرانی، محمد حسین، (۱۴۱۵ق)، کاهش جمیعت ضربه‌ی سهمگین بر پیکر مسلمین، مشهد، مؤسسه ترجمه و نشر دوره علوم و معارف اسلام
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، (۱۴۱۰ق)، مختلف الشیعه فی احکام الشریعه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه
- خرازی، محسن، (۱۳۷۹)، عقیم سازی، قم: مجله فقه اهل بیت علیهم السلام، ش ۲۱
- خمینی، روح‌الله، (۱۳۶۱)، صحیفه نور، ج ۱۵، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی
- خمینی، روح‌الله، (۱۳۶۹)، صحیفه نور، ج ۲۰، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی
- خمینی، روح‌الله، (۱۳۶۸)، کتاب البیع، قم: اسماعیلیان
- خویی، ابوالقاسم، (۱۴۱۰ق)، منهاج الصالحین، قم: مدینه العلم
- رحمانی، محمد، (۱۳۷۴)، احکام حکومتی و زمان و مکان، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
- زمخشیری، محمود، (۱۴۰۷ق)، تفسیر کشاف، بیروت: دارالکتاب العربي
- صدر، محمدباقر، (۱۴۱۱هـ)، احکام حکومتی، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات
- صرامی، سیف‌الله، (۱۳۷۳)، احکام حکومتی، مجله راهبرد، ش ۴
- طباطبائی بروجردی، حسین، (۱۳۸۳)، جامع احادیث الشیعه، قم: المطبعه العلمیة
- طباطبائی، محمدحسین، (۱۴۱۷ق)، تفسیر المیزان، قم: جامعه مدرسین
- طباطبائی، محمدحسین، (۱۳۴۱)، مرجعیت و روحا نیت، تهران: شرکت سهامی انتشار طباطبائی حکیم، محسن، (۱۴۰۴ق)، مستمسک العروة الوثقی، قم: مکتبه آیة الله مرعشی نجفی
- طباطبائی بزدی، محمد کاظم، (۱۴۱۹ق)، العروة الوثقی (المحسنی)، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
- طبرسی، ابو علی الفضل بن الحسن، (۱۳۸۰ق)، مجمع البیان، تعلیق: ابوالحسن شعرانی، تهران: کتاب فروشی اسلامیه
- طلعتی، محمدهدادی، (۱۳۸۳)، رشد جمیعت تنظیم خانواده و سقط جنین، قم: بوستان کتاب
- طوosi، ابو جعفر محمد بن حسن، (۱۴۰۷ق)، الخلاف، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
- عمید زنجانی، عباسعلی، (۱۳۷۴)، احکام و منابع فقهی و تحولات زمانی و مکانی، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)

- قمی صدوق، محمد بن علی بن بابویه، (۱۴۱۳ق)، من لا يحضره الفقيه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
- قمی، محمد بن علی بن بابویه، (۱۴۰۳ق)، معانی الأخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
- قمی، سید صادق حسینی روحانی، (۱۴۱۴ق) هـ، المسائل المستحدثة (للروحانی)، قم: دارالكتاب
- کتابی، احمد، (۱۳۶۴)، نظریات جمیعت‌شناسی، تهران: اقبال
- کلاتری، علی‌اکبر، (۱۳۷۶)، فقه و مصلحت نظام، قم: مجله فقه اهل‌بیت‌علیهم‌السلام، ش ۱۱ و ۱۲
- کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق) الکافی (ط – الإسلامية)، تهران: دار الكتب الإسلامية
- گرجی، ابوالقاسم، (۱۳۶۸)، دیدار با صاحب‌نظران، مجله حوزه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ش ۳۶
- محمد، علی، (۱۳۷۴)، احکام اولیه و احکام ثانویه، مجموعه آثار کنگره بررسی مبانی فقهی حضرت امام (ره)، ج ۷، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
- مزینانی، محمدصادق، (۱۳۷۳)، ولایت‌فقیه از دیدگاه شیخ انصاری، مجله فقه اهل‌بیت‌علیهم‌السلام، ش ۱، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- مؤمن قمی، محمد، (۱۳۷۶)، سخنی در تنظیم خانواده، قم: مجله فقه اهل‌بیت‌علیهم‌السلام، ش ۹
- مؤمن قمی، محمد، (۱۳۷۵)، تراحم کارهای حکومتی و حقوق اشخاص، قم: مجله فقه اهل‌بیت‌علیهم‌السلام، ش ۵ و ۶
- مؤمن قمی، محمد، (۱۴۱۵ق)، کلمات سدیده فی مسائل جدیده، قم: موسسه النشر الاسلامی
- نادری، معصومه، (۱۳۹۲)، پژوهشکده عفاف
- نجفی، محمدحسن، (۱۴۰۵ق) هـ، جواهر الكلام، بیروت: دار احیاء التراث
- نیک خلق، علی‌اکبر، (۱۳۷۴)، مبانی جمیعت‌شناسی، گتاباد: مرندیز

